

KAPITOLA JAZYKOVÉ PROSTŘEDKY LITERÁRNÍHO DÍLA

Afektivní pojmenování

Afektivní jazykové prostředky = takové, které vyjadřují vztah mluvčího k objektu. Básnické pojmenování je vždy svým způsobem afektivní povahy – zde máme však na mysli jen taková pojmenování, při nichž se nemění lexikální význam slova.

Afektivnost se nese obvykle dvojím směrem: buď se vyjadřuje vztah kladný, nebo záporný.

Záporný vztah:

Vyjadřují např. tzv. **pejorativa** = slova hanlivá, výraz se stává znevažujícím (čokl)

Kladný vztah:

Eufemismy = slova zjemnělá, zjemnělé vyjádření skutečnosti; používají se místo přímého pojmenování skutečnosti, která je společensky nepříjemná či tabuizovaná (starý – dříve narozený, umřel – zesnul, odešel navždy aj.)

Familiární pojmenování = důvěrné označování (miláček, kočička, tatínek místo otec)

Hypokoristika = mazlivá slova, jsou podobná předchozím; jde o domácí obměny vlastních jmen (Pepa, Lidka, Kát'a) a příbuzenských označení (synátor, bráchanec), případně mazlivá oslovení (tatíneček)

Někdy se význam slova jen zesiluje (zesilování – augmentace) – vznikají **augmentativa** = slova zveličelá; mohou vyjadřovat buď záporný příznak, nebo jen větší velikost – často to poznáme pouze z kontextu (psisko = velký pes x ošklivý, neposlušný pes); další

příklady: kusanec místo kus, velikánský, velikanánský apod. místo veliký aj.

Opakem augmentativ jsou **deminutiva** = zdrobněliny, slova zdrobnělá. Opět mohou vyjadřovat buď jen malou velikost (pejsek = malý pes) nebo kladný vztah (pejsek = hodný, milovaný pes).

Dalším zdrojem afektivnosti jsou tzv. příznakové výrazy (slova něčím zvláštní, z nezvyklého okruhu slovní zásoby, upozorňují např. na jinou dobu, prostředí...).

Můžeme je rozdělit:

I. Slovní zásoba vymezená časovou platností

a) **archaismy** – slova, která se udržují v knižním jazyce, ale pocítujeme jejich zastaralost; zpravidla jim rozumíme, ale aktivně je už nepoužíváme (např. drahný čas = dlouhý čas, anžto = protože aj.)

b) **historismy** – slova také vymezená časovou platností, ale nemají příznak afektivnosti; jde o pojmenování zaniklých historických skutečností; nejen jevy, které už neexistují (verbíř, kádrovák, estébák), ale i např. historické zbraně halapartna, řemdih a podobně – ještě existují, můžeme je vidět v muzeu, na hradě aj., ale už neslouží původnímu účelu, patří do historického kontextu

c) **neologismy** – relativně nová slova, vytvořená pro pojmenování nových skutečností nebo pro potřeby básnického jazyka; dosud nezakotvila ve slovníku všech mluvčích, postupně se však do běžné slovní zásoby včleňují

Vysvětleme si ještě pojem **poetismy**, můžeme se s ním setkat, přestože v moderní lit. vědě už se příliš nepoužívá. Poetismus = příznakový výraz omezený svým výskytem na básnický jazyk.

Uváděly se příklady jako vesna, oř apod., ve skutečnosti ale jde i v tomto případě o archaismy, poetické užití mohou mít i neologismy (např. „záhřmotí“ – vymyslel Vladimír Holan)

II. Slovní zásoba vymezení teritoriálně

a) **dialektismy** – nářeční slova; užití slova je určeno místně, např. nářeční ekvivalenty slova peřina: duchna, poduška, svrchnice...

b) **regionalismy** – původem nářeční slova, jejichž užití je typické buď pro celou Moravu (moravismy) nebo celé Čechy (čechismy), např. mor. dědina x čes. vesnice, mor. zavazet x čes. překážet

c) **etnografismy** – nářeční slova charakterizující skutečnost specifickou pro život v daném regionu (např. součást typického kroje, která se jinde nevyskytuje – krpce aj.)

III. Slovní zásoba vymezená sociálně

a) **profesionalismy** = profesní mluva – soubor termínů a frází užívaných pracovníky 1 profese (jedná se o nespisovné výrazy, ne o odbornou spisovnou mluvu) – např. pacient = pacoš

b) **slang**, slangové výrazy – soubor slov a frází užívaných skupinou lidí se stejnými zájmy, např. studentský slang (fránina, matika), slang geeků apod.

c) **argot** – mluva společenské spodiny, zvláštní druh slangu (zloději, dealeři apod.); patří sem i brněnský hantec z brněnské periferie (šalina, hokna – práce, přígl – přehrada aj.)

d) můžeme uvést i **vulgarismy** – obhroublé výrazy, např. nadávky

Jak se rozšiřuje slovní zásoba?

1. vnitřními možnostmi češtiny: skládáním slov, krácením, významovými změnami, vznikem ustálených slovních spojení, odvozováním apod.

2. vznik nových slov – neologismy viz výše

3. přejímání slov z cizího jazyka – tato slova se jmenují **barbarismy**, také se postupně včleňují do české sl. zásoby (fotbal, tenis – z aj); zvláštním způsobem přejímání je tzv. **kalkování**, při němž vznikají **kalky** = přesné napodobení či přímo přeložení cizího slova do čj s využitím domácích jazykových prostředků (např. něm. „im Bilde sein“, doslova „být v obraze“, tak je i přeloženo do čj)

Podle některých odborníků (např. Hrabák) můžeme mezi afektivní pojmenování počítat i epiteton, oxymóron a přirovnání. Pro nás ale není důležité ani tak přesné zařazení, jako vědět, co tyto termíny znamenají...

Epiteton – řadí se k tropům (viz příští lekci); básnický přívlastek, má afektivní f-ci, z logického hlediska je nadbytečný (pouze „zdobí“); ne každý přívlastek v uměleckém textu však považujeme za epiteton, musíme zvážit, nakolik je poetický, ozdobný – může to být i jen „obyčejný“ kvalifikující přívlastek udávající nějakou vlastnost (modrá obloha)

Tradiční dělení epitet:

1. epiteton constans (čti konstans): stálé, zautomatizované, uvádí nejčastěji vlastnost, která je už sama o sobě obsažena v podstatném jméně (zelený trávník), nebo se s ním obvykle asociativně spojuje (např. ustálené přívlastky v lidových písních: vraný kůň, černý les, sivá holubička)

2. epiteton ornans: zdobné, do jisté míry také zautomatizované, ale vlastnost se vyjádří nápaditějším, ozdobným způsobem (smaragdový trávník, safírové oči)

V moderní poezii však ztrácí tradiční dělení opodstatnění, protože básnické přívlastky jsou výrazné, překvapivé, zakládají se na **originalitě spojení** (nikoli na ustálenosti).

Oxymóron – patří mezi tropy; obecně spojení výrazů, které si vzájemně odporují; velice často jde vlastně o epiteton, který je v logickém rozporu s podstatným jménem (živá mrtvola, černé světlo, hluboká mělčina, mrtvé milenky cit)

Přirovnání – oblíbený stylistický prostředek, zvyšuje názornost, zároveň má většinou afektivní funkci; charakterizujeme skutečnost tím, že ji připodobníme k něčemu jinému; má vždy 3 členy: ten, který přirovnáváme (Petr), ten, k němuž přirovnáváme (strom), a společnou vlastnost/činnost, která je podkladem přirovnání (je vysoký); téměř nezbytný je i výraz „jako“:

Petr je vysoký jako strom.

Provázky dýmu tančí jako pentle ve větru.

Usmívala se jako ranní slunce.

Přirovnání často vyjadřuje právě afektivitu – hodnocení (je mazaný jako opice = uznáváme chytrost, ale není to moc lichotivé), jindy je přirovnání už úplně zautomatizované a vyjadřuje třeba jen větší míru něčeho, ne hodnocení (je vzdělaný jako hrom – nesrovnáváme něčí vzdělání s hromem, jen udáváme, že je „hodně vzdělaný“).

Tropy

Za nejvýznamnější zvláštnost uměleckého projevu se považuje vedle existence verše tropika, přítomná v próze, poezii i dramatu. **Tropika** = přenášení významu, jednotlivým druhům přenášení se říká **tropy**. Můžeme je rozdělit na dva základní typy: metaforu a metonymii.

Metafora: přenášení významu **na základě podobnosti**; slovo či obrat nahrazujeme slovem či obratem z jiné sféry věcí, jevů, představ..., je

mnohovýznamová, vybaví se nám více možných významů, přičemž každý z nich je „správný“

Např. Petr je pařez = představíme si širokou škálu možných významů (je hluchý, hloupý, opuštěný, dá si vše líbit, starý, bezcenný...)

Další příklady:

Slunce je zlatá květina; stáda kopretin přibíhala k plotu; ráno vysypalo na oblohu pomněnky; slunce se ukládá na růžovou podušku (večerní červánky) aj.

Pod metaforu, jako její druhy, můžeme řadit:

1. **personifikace** – zosobnění; na neživé věci, abstraktní pojmy apod. se přenáší vlastnost živé bytosti obecně (slunce vychází, páry hynou, sníh usíná);

Personifikaci můžeme dále dělit na **antropomorfizaci** – zvířatům, rostlinám, předmětům apod. se připisují specificky lidské city, projevy, myšlení, řeč... (např. bajka – zvířata se chovají jako lidé; slovní spojení, užívající částí lidského těla – paže stromů, ručičky na hodinách)

a **animalizaci** – přenesení typicky zvířecích vlastností a činů na neživé věci a abstraktní jevy, popř. na člověka (bratři na sebe štekali; řeka spala zimním spánkem – zimní spánek je typický projev někt. zvířat, naše banka je štika ve finančních vlnách)

2. **synestézie** – záměna vjemů různého smyslového původu, např. sladká vůně (sladkost vnímáme chutí, vůni čichem), ostrá chuť (ostrost vnímáme hmatem, chuť chutí), žhavý tón, dotek barev;

Thajsko voní barvami: poslechněte si je! (z reklamy)

Metonymie – přenášení významu **na základě věcné souvislosti**; souvislost může být různá, např. věci a jejího obsahu (kotlík vře – ve

skutečnosti vře voda v něm), materiálu a věci z něj vyrobené (stolní stříbro), původce díla a jeho díla (čtu Čapka = knihu, kterou Čapek napsal; colt = označení střelné zbraně podle jejího vynálezce Colta) apod.

Opět můžeme pojmenovat jisté obvyklé druhy metonymie:

Synekdocha – záměna části za celek a obráceně (má noha tam nevzkročí, rodná střecha, pět hladových krků)

Odrůdami synekdochy jsou:

1. **hyperbola** = nadsázka; umělecký prostředek zveličující určitý rys s cílem zvýraznit jej, např. Říkal to snad stokrát. Mluví o tom celá země.

Nadsázka však nemusí jen zveličovat ve významu velikosti, množství, ale i naopak, může vyjádřit i maximálně malou míru: nejsem o nic větší než zrnko písku.

2. **litotes** – opak hyperboly, říká se méně, než je míněno, jde o **zeslabení** významu; zpravidla vypadá tak, že místo myšleného pojmu se popře pojem opačný (nemohu nepochválit místo mohu pochválit; není zrovna hloupý místo je chytrý).

Ironie – úsměšek, spočívá v tom, že kladně hodnotící soud má opačný, tedy pejorativní smysl; vyslovíme pravý opak toho, co máme na mysli; ironii pochopíme z kontextu, v mluvené řeči ji vyjadřuje i tón řeči: Umíš to perfektně! (= neumíš to vůbec), Dnes je skvělý den. (= dnešek nestojí za nic) apod.

Druhem ironie je i **persifláž** (též perzifláž) – skrytý úsměšek, spočívající v posměšném napodobení (vysmíváme se někomu tím, že napodobujeme např. jeho styl řeči; v literatuře parodie)

Perifráze – opis, předmět či pojem je nahrazen obsírnějším popisem, vyjmenováním jeho znaků

básník = kdo v zlaté struny zahrát zná (osoba, která hraje na „básnickou“ lyru, tedy píše poezii)

Japonsko = země vycházejícího slunce

nikdy = na svatého Dyndy

těž případ „výčet místo shrnutí“: krajina spala = pole, lesy, louky, potoky a řeka spaly

Na přenášení významu je založen i symbol a alegorie.

Symbol – obecně znázornění abstraktního pojmu konkrétním předmětem; ve společnosti je užití symbolu často zautomatizované, vybaví se nám jen 1 význam (srdce = láska, holubice = mír, vlajka = znak státní suverenity, prsten = věrnost);

v umění a literatuře má básnický symbol **mnoho významů**, vybaví se nám jich více, opět všechny „jsou správné“; např. umělecký směr symbolismus – básník Otokar Březina má báseň Tys nešla – nevíme, ke komu se obrací – „ona“ je žena? Láska? Inspirace? Životní radost? – text básně neodporuje žádnému z výkladů, všechny jsou možné.

Někdy se symbol chápe jako předstupěň či méně rozvinutá forma alegorie.

Alegorie – též jinotaj; způsob nepřímého zobrazení věcí či myšlenek, které z nějakého důvodu nemají či nesmějí být vyjádřeny přímo.

Příklady: vyjádření abstraktních představ, vlastností, pomocí personifikace – postavy Spravedlnosti (sedí na soudních budovách), Lásky, Mámení (Komenského Labyrint) apod.

Může jít i o celý příběh s alegorickým významem – příběh má doslovný význam a význam skrytý, přenesený. Alegorie bývá

průhlednější než symbol. Někdy se užívá z cenzurních důvodů (prvotní význam textu je neškodný, ten druhotný nelze dokázat); př. alegorická skladba Svatopluka Čecha Slávie – na lodi vypukne vzpoura lodníků, cestovatelé-Slovani se sjednotí pod slovanským vůdcem a zabrání krveprolití, vyřeší situaci, šťastný konec. Doslovný význam: dobrodružný příběh z plavby po moři, přenesený význam: obraz uspořádání Evropy, v níž jsou Slované velkou pozitivní silou, měli by držet spolu, potom dokáží vzdorovat všem nesnázím.